

PRIKAZ KNJIGE

Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: Representations, Transfers and Exchanges

FRANTIŠEK ŠIŠTEK (ur.)

New York i London: Berghahn, 2021., 251 str.

Knjiga koju je uredio František Šístek, mladi češki povjesničar i antropolog koji radi kao docent na Karlovom univerzitetu u Pragu, vrijedna je, odlično napisana i korisna zbirka 14 samostalnih članaka/poglavlja. Šístek je, uz svoje poglavlje, napisao i uvod i zaključak. Objavila ju je ove godine renomirana akademska izdavačka kuća Berghahn na engleskom jeziku. Knjiga se primarno bavi percepcijama i slikama koje su u Srednjoj Europi (prije svega u nekadašnjim austro-ugarskim zemljama, danas nezavisnim državama) stvarane o muslimanima iz Bosne i Hercegovine kroz skoro 150 godina, koliko će uskoro biti od ključne 1878., godine u kojoj je Austro-Ugarska preuzela upravljanje Bosnom i Hercegovinom, zamjenjujući time Osmanski imperij. Većina autora se već neko vrijeme ozbiljno akademski bave Austro-Ugarskom, ali i temama kao što su Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija, Češka, nacionalizam, islam i muslimani. Glavni ključni pojmovi – *muslimani Bosne i Hercegovine* (ili *bosanski muslimani*, pojam kojeg Šístek objašnjava i namjerno koristi u tom obliku) i *Austro-Ugarska* – stvorili su okosnicu oko koje su autori i urednik isprepleli koherentnu i dobro ispričanu priču.

Knjiga polazi od pojma “orijentalizam granice” (*frontier Orientalism*), kojega je osmislio Andre Gingrich, austrijski etnolog i antropolog čije je djelo očigledno utjecalo na skoro sve ovdje zastupljene autore. Slučaj bosanskih muslimana se promatra kroz dihotomiju (dijelom i granicu) između “lošeg muslimana” (osmanskog okupatora, barbara, divljaka, primitivnog i neobrazovanog ne-europskog aktera) i “dobrog muslimana” (ili “našeg”, europskog, bijelog, u odnosu na Srednju Europu lojalnog). Bosanski muslimani su primjer

za *dobrog* muslimana, onog kojeg je moguće prihvatiti i inkorporirati u europsko *sebstvo* – naravno, pod određenim uvjetima i kroz upornu imperijalnu misiju “civiliziranja” i “moderniziranja”. Šistek ističe da je osnova tog uvjerenja – u svojoj biti imperijalnog – bila u tome što su bosanski muslimani nakon 1878. postali jedini muslimani Austro-Ugarske. Da bi se omogućila integracija i povećala njihova lojalnost, Austro-Ugarska provodi politike koje uključuju stvaranje novog identiteta, npr. kroz ideju *bošnjaštva*, re-konstrukciju priče o prošlosti (pozivanjem na bogumilstvo) i sl., istodobno flertujući s idejom o njihovoj skoro pa neizbježnoj budućoj *konverziji* u kršćanstvo (prije svega katoličanstvo, ako je moguće). Ideja o “našim muslimanima” ima izvorište u toj namjeri. Njena je svrha da razdvoji “loše muslimane” (Anadolce, Turke) od bijelih Slavena, *naših Turaka*, novih podanika Monarhije. Kasnije, u zaključku, urednik naglašava da je taj pokušaj – da Zapad otvori put za integraciju “naših muslimana”, prisutan i u današnjim politikama Europske unije i njenih glavnih zemalja-članica. Štoviše, Šistek upozorava i na sličnosti između *de facto* kolonijalnog karaktera austro-ugarskog tretiranja Bosne i Hercegovine s današnjim stanjem, kad je ta zemlja – nakon Daytonskog sporazuma – tretirana kao “u biti međunarodni protektorat” (str. 236). Stoga je povratak na primarno stanje, na austro-ugarsko upravljanje Bosnom i Hercegovinom i dalje relevantno. Ideja da je Europska unija neka vrsta neo-imperija ili barem kvazi-imperija i da je ako ne već alternativa a onda svakako korektiv za one probleme koje je sobom donio nacionalizam nacionalnih država, nije sasvim nova. No, ovdje je dobila dodatna obrazloženja.

U prvom poglavlju, Ladislav Hladky i Petr Stehlik objašnjavaju evoluciju gledanja na Osmanski imperij u samoj Austro-Ugarskoj. Habsburška Monarhija je formirana kako bi se obranila od “turske prijetnje”. U prvom periodu, kad je doista postojala takva prijetnja, slika o muslimanima bila je izrazito negativna: oni su demonizirani, premda su im se i divili zbog vojne snage, efikasnog upravljanja i raskoši. No, s njenom dugotrajnom krizom i s paralelnim jačanjem europskih aktera u odnosu na Osmanski imperij razvija se slika o “bolesniku s Bospora”, nekoj vrsti inferiornog protivnika kojeg karakterizira prije svega “orijentalna tiranija” (str. 36). Dok se “prave Turke” ne može ni civilizirati ni uključiti u Europu, “bosanske *turke*” – kako ih nazivaju drugi – se može. Oni su i dalje objekti a ne subjekti – kao što su i druge kolonije i drugi podanici koji pripadaju hijerarhijski nižim kulturama u okviru neke imperijalne piramide kultura i civilizacija – pa ih se zbog toga i može promijeniti izvanj-

skom akcijom. Logika je tipično kolonijalna i orijentalistička: muslimani su u njoj barbari koje treba civilizirati, oni su nazadni dok je Europa napredna. Uspostavlja se tako hijerarhija kultura i civilizacija, a to je jedna od glavnih osobina imperijalizma. U tom kontekstu, austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine služi Beču prije svega da bi osnažio vlastiti imperijalizam, da bi pokazao svoju nadmoć kao i moć transformacije kroz “civiliziranje” lokalnog stanovništva, prije svega muslimana. U jednom od poglavlja koje slijede, Clemens Ruthner, međutim, ukazuje na neuspjeh te misije, što je vidljivo iz činjenice da je nakon 40 godina austro-ugarske vladavine čak 88 posto stanovnika Bosne i Hercegovine u novu jugoslavensku državu ušlo nepismeno (str. 82.) Međutim, neuspjeh je samo djelomičan, jer je nostalgija za tih 40 godina vladavine ostala prilično snažnom (kao što svjedoče zapisi Vere Stein Erlich kojima se bavimo kasnije), a ostale su i institucije, kao i materijalna kultura (gradevine) koje podsjećaju na taj veliki projekt. Rekao bih čak da je ostala i ideja o “civiliziranju” Balkana, a naročito Bosne i Hercegovine, koja je u međuvremenu duboko kompromitirana nacizmom, no za to bi nam bila potrebna dodatna istraživanja.

Ruthnerovo poglavlje u ovoj zbirci najsnažnije promovira tezu o BiH kao koloniji, unatoč stavovima nekih drugih autora (npr. Roberta Kanna) koji smatra da se ne radi o kolonijalizmu nego o pukom odnosu gospodara i podanika, posebno stoga što u ovom slučaju nema rasizma (barem ne biološkog – ima kulturalnog). Tvrdeći da se ipak radilo o imperijalnom odnosu prema koloniji Ruthner u ovom svom poglavlju navodi deset razloga kojima osnažuje svoju tezu, uspoređujući pritom austro-ugarsku vladavinu Bosnom i Hercegovinom s britanskom upravom nad Indijom ili drugim sličnim slučajevima. Za Kallayev pokušaj stvaranja *bošnjaštva* kaže da je samo povećao razlike među postojećim nacijama i antagonizirao sve, gurajući ih prema stvaranju posebnih nacija. Za tezu o *modernizacijskim uspjesima* vladavine Austro-Ugarske kaže da je tipična za sve imperijalne vladavine, pa predstavlja dokaz kolonijalizma a ne argument protiv njega. Jedini razlog zašto se uopće postavlja pitanje je li bila riječ o “austrijskom *kvazi-kolonijalizmu*” jest u tome što Bosna i Hercegovina nije morem razdvojena od centra imperija, nego se nalazi i sama u Europi, premda na njenoj periferiji. Europljani su, zaključuje Ruthner, neskloni da vide kolonijalizam na svojoj teritoriji. Njegovo poglavlje u ovoj knjizi prikazuje autora (Clemensa Ruthnera, docenta na *Trinity Collegeu* u Dublinu) kao izrazito nadarenog i argumentacijski snažnog intelektualca.

Takvim se ponovno – i u ovom svom djelu – pokazuje i Božidar Jezernik, slovenski antropolog i etnolog, profesor Filozofskog fakulteta ljubljanskog sveučilišta, autor izvanrednih studija o identitetu Balkana, od kojih je nekoliko prevedeno na engleski (*Wild Europe*, 2004.; *Imagining the Turk*, 2010.), a tri su objavljene i na srpskom jeziku u izdanju Biblioteke xx vek. Jezernikovo poglavlje fokusirano je na pitanje nastanka nacija u Bosni i Hercegovini. On korijene vidi u *milletima*, formacijama koje su bile utemeljene na religijskom identitetu ali su se razvile kao poluautonomni upravljački okviri koji su preuzimali i pravne, kulturalne, ekonomske i društvene funkcije. Iz *milleta* nastaju srpska i hrvatska *nacija*, koje krajem 19. stoljeća – kako slabi moć Osmanskog imperija – preuzimaju ideje nacionalizma, uglavnom pod utjecajem susjeda: Hrvatske i Srbije. Osmanskoj imperiji Jezernik priznaje da je bila “dom multikulturalizma”, te da su njene prakse relativne tolerancije prema drugim religijama i neasimilacijske politike bile sasvim suprotne od zapadno-europskih *nacionalnih država*. To je Osmanskom imperiju priznavala čak i Austro-Ugarska, kao što je vidljivo iz analize prvih udžbenika povijesti koje je uvela u Bosnu i Hercegovinu, o čemu u ovoj zbirci piše Oliver Pejić. Jezernik istodobno ispravno detektira da prijelaz iz miletskog u nacionalni sistem nije značio “čišćenje” nacije od religije, kao što se uglavnom događalo u zapadnoj Europi, a kasnije (pod Atatürk-om) i u Turskoj. Pojmovi kao što su *Hrvat* i *Srb* – koji su u drugoj polovici 19. stoljeća istisnuli alternativne i dijelom derogatorne (*Vlasi*, *Rišćani*, *Rkači* za Srbe, te *Šokci* i *Vlasi* za Hrvate), imali su i dalje prije svega značenje: *katolici* i *pravoslavni*. Iako je Austro-Ugarska ubrzala proces stvaranja nacija (unatoč, ili možda upravo zbog eksperimenta s *bošnjaštvom*), podjele su ostale iste kao i u doba *milleta*. I dalje je bilo nezamislivo da jedna nacija može imati više vjera. Vjersko je postalo konstitutivno za nacionalno. Iako to Jezernik ne navodi, zapravo se isto dogodilo i u slučaju stvaranja turske nacije. Modernizacijski procesi su istiskivali – i prilično uspješno istisnuli islam iz opisa karakteristika novog *turkstva*, ali se ipak Turčinom moglo postati samo ako je netko bio musliman.

Razlika koju sobom donosi Austro-Ugarska je u tome što je upravo u njoj muslimansko stanovništvo – koje je ostalo bez izravne zaštite vrha imperija, koju je imalo u cijelom razdoblju osmanske vlasti – potaknuto da se i samo konstituira kao politički autonomna jedinica. Ta je jedinica bila polu-*millet* – polu-nacija. Oni su jednostavno, kaže Jezernik, kopirali nacionalnu logiku Srba i Hrvata i primijenili je na sebe, a pritom su, kao i kod Hrvata i Srba, glavni oblikovatelji novog identiteta bili čvrsto usidreni u religijskom. Ideja o trećem

“entitetu” (da koristimo danas popularan pojam koji ima drukčije značenje u suvremenosti) – koji nije imao svoj *millet* jer mu nije trebao – bila je dijelom rezultat politike *zavadi pa vladaj*, a dijelom je promovirana s vrha, kroz ideju o *bosanskoj naciji*, *bosanskom jeziku* i drugim pokušajima Austro-Ugarske da spriječi širenje prije svega Srbije i srpstva na Bosnu i Hercegovinu, u kojoj su Srbi činili najveći postotak stanovništva.

S propašću Austro-Ugarske i ujedinjenjem Jugoslavije propada i ideja *bošnjaštva* ali ne i ideja *bosanstva*, pri čemu nema ni političke ni nacionalne autonomije za grupu koju nove vlasti smatraju vjerskom, i za koju se nadaju da će s vremenom postati u potpunosti *jugoslavenizirana* ili barem *srbizirana* i *kroatizirana* ili će – ako to ne može ili ne želi – jednostavno nestati kroz iseljavanje u Tursku ili drugdje. Problem se, međutim, ne može tako “riješiti” i zbog toga što se radi o *autohtonim*, *domaćim*, *slavenskim muslimanima*, a i stoga što nova Turska zagovara odvajanje od religije i od Osmanskog imperija, kao i promjenu identiteta u integralistički novo-turski, te se stoga ne gleda blagonaklono na romantiziranje osmanske prošlosti, niti na održanje simbola starog imperijalnog poretka. A alternativna ideja – oslanjanja na bogumilstvo i bosanstvo – također bi bila potpuno neproduktivna za *postajanjem* Turčinom. O tome piše u osmom poglavlju ove knjige Charles Sabatos, koji navodi kako je posjet İsmeta İnönüa, premijera a kasnije i drugog predsjednika Turske Sarajevu bio neuspješan jer İnönü nije odobravao što je vidio: da muslimani nose fesove a muslimanke hidžabe i da svoj identitet grade na želji da ojačaju islam i njegovu političku funkciju. Sve je to doprinijelo situaciji da se status muslimana ipak ne definira kao nacionalni sve do sredine 1960-ih, o čemu pišu drugi autori na drugim mjestima, a Jezernik ih samo uzgred spominje. O ovim pitanjima, inače, u svojoj najnovijoj knjizi prevedenoj i objavljenoj u Sarajevu kao *Nadživjeti carstva* piše Xavier Bougarel, s ponešto drukčijim zaključkom od Jezernikovog. Bougarel, naime, smatra da je nedovršenost *nacionalnog* projekta kod bosanskih muslimana (danas Bošnjaka) posljedica njihova trajnog oslanjanja na ranije imperijalne i kvaziimperijalne strukture, koje su u biti bile skeptične prema nacionalnim državama – kao što su obje imperije i socijalistička Jugoslavija. Jezernik, međutim, pokazuje da je u imperijalnim strukturama (*milletima*, a mogli bismo reći kasnije i *republikama* unutar jugoslavenske federacije koja je bila, također, oprezna prema ideji *nacionalne države*) izvorište nacija, pa i bošnjačke. No, i Bougarel i Jezernik smatraju analizu tih ranijih razloga ključem za razumijevanje današnje pozicije Bošnjaka u Bosni i Hercegovini.

U svom prilogu o udžbenicima koje je Austro-Ugarska propisala za djecu u osnovnim školama u Bosni i Hercegovini, Oliver Pejić lucidno pokazuje da je Beč najprije bio oprezan i taktizirao je kako ne bi antagonizirao muslimane, a potom je i osmislio način da ih pokuša pridobiti. Osnovna škola nije bila obavezna i polazilo ju je relativno malo učenika, a naročito malo muslimana. Iako su muslimani prema popisu iz 1879. činili 38 posto stanovnika Bosne i Hercegovine, među učenicima osnovnih škola u 1882./83. bilo ih je tek 10 posto. Cilj Austro-Ugarske bio je da integrira bosanske muslimane, kako bi ostvarila svoju "civilizacijsku" misiju njihova pozapadnjivanja i uključivanja u društvo. Istovremeno, ona je htjela pridobiti na svoju stranu muslimanske elite, smanjujući time snagu separatnih nacionalizama Srba i Hrvata, kroz stvaranje ideje o *bošnjaštvu* utemeljenom na *bogumilstvu*. Premda su prvi udžbenici nakon 1878., koji su uvezeni u Bosnu i Hercegovinu iz Hrvatske (dijelom i stoga što su se u Hrvatskoj tiskali i na latinici i na ćirilici) muslimane portretirali vrlo negativno, to je kasnije promijenjeno pa su 1883. udžbenici zamijenjeni novima. U njima je 19 posto svih osoba koje su spomenute bili muslimani, a djeci su ponuđeni primjeri solidarnosti i bratskog povezivanja muslimana i kršćana. Navodi se primjer čitanke za drugi razred osnovne škole, u kojoj su bila i prijateljska pisma stanovitog Mustafe Vukčića iz Mostara i Ivana Boljarevića iz Slavonskog Broda. Navodili su se primjeri muslimanskih oficira u austro-ugarskoj vojsci, te muslimana koji su darovali zemlju da bi se na njoj gradile crkve. Kad se radilo o interpretiranju prošlosti, odnosno karaktera Osmanskog imperija, udžbenici su također bili iznimno oprezni da ne uvrijede muslimane. U udžbeniku za povijest iz 1893. tako piše:

Dok se bolje upoznate sa istorijom, vidjećete, kako je za sultana Sulejmana i još dugo poslije njega takvo doba bilo, da su i sami kršćanski narodi među sobom duge i krvave ratove vodili zbog vjere, pa da i sami kršćanski vladari nijesu trpjeli druge vjere u svojoj državi nego svoje. Turski sultani – i ako nijesu dopuštali svojim podanicima (kršćanima) da zvonove dižu i crkve grade – ipak im nijesu branili, da služe Boga i da vrše svoje vjerske obrede na svoj način (*Povijest*, 1893: 44, na str. 99 ove knjige).

Takvo razumijevanje za Osmansku imperiju i njen odnos prema kršćanima bilo je u oštroj suprotnosti s nacionalističkim ideologijama Srba i Hrvata koje su se obje gradile uglavnom protiv Osmanskog imperija. Imperij ipak bolje

razumije a i prihvaća drugi imperij, nego što se međusobno razumiju imperiji i nacionalne države.

Zora Hesová s Filozofskog fakulteta Karlovog sveučilišta u sljedećem poglavlju ide i korak dalje pa pokazuje kako je Austro-Ugarska utjecala na oblikovanje institucija same islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Samo formiranje Islamske zajednice u BiH dogodilo se 1909. godine, jer je bilo potrebno odvojiti bosanske muslimane od Osmanskog imperija i postaviti osnove za njeno funkcioniranje u dominantno kršćanskom društvu, u kojem su muslimani ipak bili manjina, i to ne najveća nego druga najveća (pravoslavno stanovništvo je činilo 42.9, muslimansko 38.7 a katoličko 18.1 posto na početku 20. stoljeća). Austro-Ugarska je, dakle, postavila temelje institucionalne strukture koja je ostala do danas. Postavila je prvog reis-ul-ulemu, koji je pozivao muslimane da ne iseljavaju u Tursku ili drugdje nego da ostanu u Bosni i Hercegovini, lojalni Austro-Ugarskoj. Taj proces bio je olakšan mladoturkom revolucijom iz 1908., kao i austro-ugarskom aneksijom Bosne i Hercegovine 1908., koje su obje označile kraj nadanja bosanskih muslimana da će se prethodna, osmanska, situacija vratiti. Autorica posebno analizira osnivanje Šerijatske sudačke škole (1887. godine – započela radom 1889.), koja je imala za cilj školovanje elite koja bi prilagodila običajno i vjersko (šerijatsko) pravo novom građanskom, zapadno-europskom. Škola je kasnije (1937.) ukinuta, da bi 1977. nastao Islamski teološki fakultet, koji je od 1993. uselio u njenu staru zgradu. Od 2004. je dio Univerziteta u Sarajevu. U ovom svom poglavlju Hesová pokazuje da je nasljeđe Austro-Ugarske i danas živo, prije svega u tome što je šerijatske principe prebacilo iz pravne u etičko-normativnu sferu, što se održalo i u sekularnoj Jugoslaviji a i do danas u Bosni i Hercegovini. Time je Austro-Ugarska uspjela transformirati muslimansku zajednicu, jedinu na svom teritoriju, u “naše Muslimane”.

Sličnu transformaciju doživjela je i slika o muslimanima u češkoj književnosti, putopisima i memoarima objavljenim od 1878. do 1918, kad je Bosna i Hercegovina bila u istoj državi s Češkom. František Šístek navodi da je za pretvaranje negativnog u pozitivan imidž od ključne važnosti bio razvoj češkog (slavenskog) nacionalizma, odnosno svijesti da su bosanski muslimani prije svega “naša slavenska braća”, te da religijske razlike između njih i Čeha ne bi smjele stajati na putu tom sveslavenskom duhu zajedništva. Posredstvom slikara i pisaca, kao i kroz memoare službenika i oficira koji su služili u Bosni i Hercegovini, stvara se slika o različitostima između Turaka i bosanskih

muslimana. Ta različitost nije uvijek razlog za pozitivnu sliku o ovima drugima, budući da se u Češku iz Bosne i Hercegovine prenosi poslovice (koja postoji i danas) da su *poturice gori od Turčina*. Međutim, istovremeno se prenosi i to da muslimani i pravoslavci u Bosni i Hercegovini nazivaju Hrvate “Švabama”, te da njih i Čehe koji su došli u ime Austro-Ugarske lokalni stanovnici ne smatraju braćom nego okupatorima. S jedne strane, stvara se ideja o jačanju slavenstva zato što je u Austro-Ugarsku sad uključena Bosna i Hercegovina u kojoj su svi Slaveni, a s druge se prenosi i zaključak da u Bosni i Hercegovini i između nje i Hrvatske i Srbije nema bratske, slavenske solidarnosti. Češki putopisci opisuju da je na terenu religijska i zavičajna dimenzija identiteta daleko snažnija od ideje zajedničkog jezika i slavenstva. Oni Česi koji se protive Austro-Ugarskoj solidariziraju se sa Slavenima Bosne i Hercegovine, bez obzira na njihovu vjeru, nadajući se da će se s vremenom možda dogoditi novi prijelaz muslimana na kršćanstvo (bilo katoličanstvo ili pravoslavlje), što bi istovremeno ostvarilo i imperijalne ambicije Austro-Ugarske da “civilizira” muslimane, i slavenske ambicije za ujedinjenjem, jer bi smanjilo razlike među Jugoslavenima. U tom smislu ključan je značaj srpsko-hrvatskog jezika koji je u Bosni i Hercegovini spajao stanovništvo podijeljeno religijskim orijentacijama.

U poglavljima koja su napisali Charles Sabatos (osmo) i Bojan Baskar (deveto) analiziraju se utjecaji i slike koje su o muslimanima Bosne i Hercegovine oblikovali Vjenceslav Novak, Rebecca West i Vera Stein Erlich. Radi se o zanimljivim doprinosima intelektualnoj povijesti, koji se dotiču tri različita žanra: književnosti, putopisno-dokumentarne reportaže i sociološko-antropoloških istraživanja. Posebno je vrijedno što je Bojan Baskar, profesor etnologije i kulturne antropologije, koristio neobjavljene rukopise koje je Vera Stein Erlich pohranila u zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, a koji su nastali i temeljem njenog sveobuhvatnog istraživanja o *jugoslavenskoj porodici*, koje je dijelom provedeno i u Bosni i Hercegovini još 1937. Srećom, nisu nestali u ratnom vihoru. Baskar koristi i bilješke iz dnevnika Stein Erlich, koje otkrivaju visok stupanj nostalgčnosti za Austro-Ugarskom u Bosni i Hercegovini 1940. godine, i to kod građana sve tri nacije (str. 159).

U desetom poglavlju Marija Mandić analizira srpsku poslovicu *poturica gori od Turčina* i smješta je u kontekst politike stigmatizacije slavenskih muslimana u srpskom političkom diskursu, navodeći brojne primjere za to.

Alenka Bartulović u poglavlju pod naslovom koji ima smisla ako se ne prevodi – *From Brothers to Others?*, bavi se promjenom slike o bosanskim muslima-

nima u Sloveniji. Polazi od legendarnog istraživanja Silve Mežnarić o *bosancima* (pojam koji namjerno pišemo malim slovom jer se ne odnosi na specifičnu naciju nego na sve *južnjake*, i koji je bio izrazito popularan i derogativan u 1980-ima), na koje se (istraživanje) kritički osvrće. Bartulović, naime, kaže da je Mežnarić odnose prema *bosancima* svela na odnos razvijenih i nerazvijenih, odnosno urbanih i ruralnih, dok je zanemarila etničku dimenziju ovog pitanja, smatrajući je nevažnom. Bartulović, međutim, vidi u pojmu *bosanc*, za koji kaže da je “među najuvredljivijima, korištenim da bi se ismijavalo i marginaliziralo neprilagođene podanike koji nisu u stanju prihvatiti jugoslavensku modernizaciju” (str. 195) elemente orijentalizma pa i prikrivenog rasizma prema drugima i drukčijima. U tom pojmu bilo je i anti-imigracijskog i anti-muslimanskog stava, premda nije bilo eksplicitnih referenci na nacionalnost i vjeru, nego na “razinu ukusa, obrazovanje i osobne karakteristika, kao i na mentalitet, kulturnu razvijenost, ponašanje i etiketu”. Pa ipak, “hijerarhiziranje urbanog i ruralnog mentaliteta je bilo vrlo povezano s jugoslavenskim orijentalizmom”, piše Bartulović. Urbano-ruralno bilo je tu da sakrije postojeće islamofobne stavove u socijalističkoj Sloveniji (str. 200).

Zanimljivo je da se stav prema *Bosancima* mijenja na bolje nakon 1990., što primjećuju i sami imigranti i izbjeglice koji su tada došli u Sloveniju iz Bosne i Hercegovine. Oni kažu da se na njih gledalo bolje nego na one Bosance koji su došli u Sloveniju u 1970-im i 1980-im, dijelom i zato što je u Sloveniju zbog rata došlo uglavnom urbano, dobro obrazovano i moderno stanovništvo, koje više nije bilo moguće smjestiti u kategorije namijenjene “čistačima i konobaricama”, što se događalo s prethodnom generacijom. Uz to, muslimani Bosne i Hercegovine su uspješno predstavili sebe kao urbane žrtve *ruralnih barbara* – Srba, čiji je cilj bio, između ostalog, i *urbanocid*. Time je, paradoksalno, urbano-ruralna podjela ostala, ali su uloge sada bile drukčije podijeljene. Bartulović naglašava da je i u ovom slučaju moguće govoriti o “orijentalizmu granice”, budući da se i u slovenskom slučaju konstruirala podjela na “dobre” i “loše” muslimane: ovi prvi su bili izbjeglice u 1990-ima, a drugi “imigranti” u prethodnim razdobljima.

Zadnja dva poglavlja ove važne knjige bave se karakteristikama identiteta bosansko-muslimanskih izbjeglica u Njemačkoj, u kojoj je 2018. živjelo čak 415 tisuća ljudi rodom iz Bosne i Hercegovine. Aldina Čemernica razvija zanimljivu klasifikaciju načina na koji su imigranti u Njemačkoj nazivani i tretirani u Hladnom ratu (kao *gastarbajteri*), nakon njega pa do 11. rujna 2001. (kao

inozemci), i danas, tj. nakon 2001, kad dolazi do spajanja pojmova *musliman* i *imigrant*, te se o imigrantima sve češće govori jednostavno kao o *muslimanima*. No, budući da su bosanski muslimani bijelci, dakle nedvojbeno Europljani u očima drugih, oni su ipak posebna kategorija u odnosu na druge *muslimane*. Na neki način su privilegirani, jer nisu vidljivi, odnosno prepoznatljivi. Na isti taj fenomen ukazuje i Merima Šehagić u zadnjem poglavlju knjige, navodeći da su kao bijelci manje stigmatizirani i diskriminirani od ostalih. Bosanski muslimani, kaže ona, uspijevaju iskoristiti *bijelost* kao konstrukt, jer ih se u okviru tog konstrukta tretira kao *domaće*, premda su muslimani. Stoga su neki iz nove generacije bosanskih muslimana, a posebno četiri žene koje su postale čak i ministricu u raznim europskim zemljama ili članice parlamenta (npr. barunica Arminka Helić u Domu lordova britanskog parlamenta i Alma Zadić, ministrica pravde u Austriji) zapravo prve imigrantice-muslimanke koje su – svojim visokim položajima u politici – pokazale da je integracija moguća, kao što je moguće napredovanje do samog vrha. Moguće je, iako je još uvijek rijetkost.

Knjiga *Imagining Bosnian Muslims in Central Europe: Representations, Transfers and Exchanges* prepuna je odličnih zaključaka, argumentiranih teza i logičnih objašnjenja. Autori mlađe i srednje generacije pod uredničkom rukom Františka Šisteka uspjeli su ostati fokusirani na temu, a nijedan od objavljenih priloga nije ušao “preko veze” nego su svi zaslužili objavljivanje u ovoj knjizi, objavljivanjem koje smo dobili odličan novi izvor a i novu inspiraciju za daljnja istraživanja odnosa imperija i nacija, nasljeđa Austro-Ugarske u post-jugoslavenskim zemljama, odnosa između europskog i drugog islama, vjerskih, političkih i identitetskih odnosa u Bosni i Hercegovini, nacionalnog pitanja bosansko-hercegovačkih Bošnjaka, kao i intelektualne povijesti Srednje Europe i Zapadnog Balkana. Autori i urednik, kao i izdavač knjige, stoga zaslužuju uz našu zahvalnost i najvišu ocjenu za obavljenu posao.

Dejan Jović
Fakultet političkih znanosti
Sveučilište u Zagrebu